

نقش مسجد در موضوعیت اسلام

نویسنده: المیرا حسین زاه

چکیده

در رسمیت بخشی مذهب تشیع در ایران و برقراری پیوند بین مذهب و سیاست در حکومت صفویه، در ایجاد وحدت سیاسی و شکل گیری هویت ملی و ارضی نقش عمده ای ایفا کرد. صفویان پس از تشکیل دولت دریافتند که برای تثبیت این مذهب در تاروپود جامعه و نهادینه سازی آن نیاز به اقدامات گسترده فرهنگی و تمدنی دارند. این اقدامات را با بهره گیری از ظرفیت تأسیسات و نهادهای دینی و علمای شیعی میسر ساختند و گستردهای جهت اقدامات فرهنگی و عمرانی در جهت سیاست شیعه سازی جامعه و تثبیت موقعیت این مذهب بهکار بستند. صفویان با بنای مساجد به منزله پایگاهی دینی که متکفل ترویج مبانی اعتقادی و فقهی شیعه در جامعه است و بازسازی زیارتگاه ها و امامزاده های شیعی توانستند که هم در نهادینه سازی و گستر شیعه در جامعه ایران اقدام کنند و هم در گستر مساجد و بناهای مذهبی بکوشند. هدف این مقاله، بررسی نقش مسجد در نشر معارف شیعی در جامعه ایران عصر صفویه، به رو توصیفی - تحلیلی است.

واژگان کلیدی: مساجد، دوران صفویه، اسلام، مسجد امام

تشکیل دولت شیعی صفویه در ایران (۹۰۷-۱۱۳۵ ق) یکی از وقایع مهم تاریخ اسلام و ایران به شمار آمده است. صفویان پس از استقرار سیاست مذهبی خود را بر رسمیت بخشی و تقویت تشیع استوار کردند که هدف نهایی آن تغییر مذهب از تسنن به تشیع و تثبیت آن در جامعه بود. این اقدام مهم مستلزم رویکرد از سیاست نظامی گری به سیاست فرهنگی و به کار بستن اقدامات گسترده فرهنگی و عمرانی و تأسیسات سازی بود صفویان نیاز به پایگاه ها و اماکنی داشتند که عقاید تعالیم، شعائر و آیین های مذهب شیعه را در جامعه و میان مردم ترویج و گسترش دهند. بی گمان یکی از این پایگاه های مهم مساجد و آرامگاه های مذهبی بود که از همان آغاز مورد توجه آنان قرار گرفت این اماکن طبق سنت معمول اسلامی پیش از صفویه در ایران وجود فعالیت دینی و آموزشی در آنها جریان داشت صفویان هدف گذاری و جهت گیری این اماکن را به نفع اهداف مذهبی خود تغییر دادند بنابراین اماکن مذهبی و مساجد همچنان مورد استفاده قرار گرفت. فعالیت این اماکن دینی و عبادی و ترویج اندیشه شیعی در جامعه نیازمند عالمان آگاه شیعی و کتابهای مختلف فقهی، کلامی، حدیثی و مذهبی شیعی بود که در آغاز صفویه اندک بود و صفویان ناگزیر با دعوت از علمای مهاجر عرب زبان که از مناطق جبل عامل، لبنان حله عراق و بحرین به ایران آمدند در جهت رفع این کمبود کوشیدند و با کمک عالمان و فقیهان شیعه متون، مذهبی ساماندهی دستگاه روحانیت شیعی و حمایت و تقویت آن از توان، فکری فرهنگی و ایدئولوژیکی این دستگاه در ترویج مذهب شیعه در جامعه بهره گرفتند سپس با تأسیس مساجد و مدارس و تقویت مراسمهای مذهبی، آن را تثبیت کردند.

نقش مسجد در تغییر مذهب در ایران^۱

تغییر مذهب به صورت فراگیر از تسنن به تشیع در ایران که از آغاز دولت صفویه رخ داد، از ادامه پایگاه مسجد به ویژه مسجد جامع اعلام شد سپس در ترویج و نشر آن در پیکره جامعه و در نهادینه سازی آن مساجد و منابر شهرهای کشور نقش عمده ای داشتند. مساجد به عنوان مکانی برای طرح آموزش ذکر و انتقال شعائر شیعی و برگزاری کلاسهای درس و آموزش عقاید تعالیم مذهبی شیعه از سوی روحانیان به مردم و یا طلاب اهمیت یافت در دوره صفویه، یکی از راه های نشر اصول و معارف مذهب شیعه در جامعه از طریق احداث مسجد به عنوان مراکز عبادی تعلیمی و وعظ و بیان تعلیمات دینی بود شاه اسماعیل اول با این که در گیرودار تکاپوهای نظامی برای تصرف کشور و تأسیس سلطنت بود اما به اهمیت مساجد به عنوان محل اجتماع و ازدحام مردم چه برای اعلام وقایع مهم برگزاری نماز به ویژه نماز جمعه با طیف گسترده تری از مردم و نیز محل بروز شورش و اعتراض مردم آگاه بود از این رو برخی از اقدامات مهم خود را در مساجد جامع شهرها ترتیب میداد او در همان بدو ورود به تبریز در روز جمعه به جانب مسجد جمعه (جامع) تبریز رفت و دستور داد تا خطیب آنجا که یکی از اکابر شیعه بود بر سر منبر رفت. شاه با شمشیری در دست کنار منبر ایستاد تا خطبه اثنی عشری در مسجد جامع خوانده شد و نام ائمه شیعه در خطبه ذکر گردید. حضور شاه اسماعیل برای اعلام مذهب شیعه و براءت از سنت پیشین برای آن بود که احتمال شورش مردم در مسجد میرفت و او تمهیدات لازم را برای جلوگیری از آن با کمک نظامیان و ملازمان خود اندیشید و برای تقویت روحیه آنان که نگران از اعتراض سنیان شهر بودند، خود با شمشیر در کنار خطیب ایستاد پس از این مراسم دستور داد که تمامی خطبای ممالک، خطبه ائمه اثنی عشر بخوانند. همچنین حکم کرد

^۱. ثواقب، جهانبخش، نقش مسجد در معارف شیعه در جامعه عصر صفوی، پژوهش های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۷، شماره ۳۳ پاییز و زمستان ۱۴۰۲.

که در مساجد و معابد محراب اهل سنت را تغییر دهند و مؤذنان کلمه «اشهد ان علیاً ولی الله» و حی علی خیر العمل را در اذان پس از شهادتین تکرار کنند نیز فرمان داد که از آن پس هر کس خلاف مذهب امامیه نماز، گذارد مأموران او را مجازات کنند.^۱

نقش مساجد در دوران صفویه

دوره صفویه در شیعی سازی جامعه به ویژه با بهره گیری از تأسیسات دینی و آموزشی نظیر مساجد بقاع متبرکه و مدارس و به کارگیری عالمان شیعی در این مراکز نقش مهمی داشتند و منابع تاریخی به این اهتمام اشاره کرده اند برای نمونه در سلطنت شاه اسماعیل ابتدا امیر سید شریف شیرازی (م ۹۲۰ ق.) منصب صدارت داشت و در گسترش معالم مذهب حق جعفری تلاش وافر داشت تا به تدریج در اثر اهتمام او دین مبین و مذهب تشیع رواج و رونق تمام یافت. او در اهانت جمعی که سالک طریق ضلال بودند کوشش بسیار کرد چنانچه حقوق خدمت او در انتشار مذهب و ملت بر صفحات زمان ثابت است. درباره اش گفته شده پس از خواجه نصیرالدین طوسی هیچ کس در اعلام مذهب حقه جعفری و ملت ائمه اثنی عشری بیش از او تلاش نکرد او در بازداشتن و مجازات فاسقان و فاجران نابودی قوانین بدعت گزاران در مبارزه با فجور و منکرات و شراب و مسکرات، اجرای حدود و تعزیرات، اقامه فرایض و واجبات و اوقات جمعه و جماعات و احکام روزه و نماز نظارت بر امامان جماعت و مؤذنان، دفع شرور مفسدان و مؤذیان سخت گیری بر مرتکبان، فجور در حد توان کوشش کرد و عامه مردم را به تعلیم شرایع احکام اسلام ترغیب و تکلیف نمود.

^۱ . جعفریان، رسول، صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه ۱۳۷۹.

^۲ . واله اصفهانی، محمدیوسف، ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۰.

در دوره صفویه مدیریت و رسیدگی به مساجد در حوزه وظایف صدر از صاحب منصبان مذهبی قرار داشت. او سرپرستی مساجد و روحانیان را داشت و کارهای مذهبی کشور را اداره می کرد. تعیین حقوق متولیان کارکنان، خدام، مدرسین، طلاب، واعظ و روحانیون از هر درجه و مرتبه و نصب روحانیون عالی مقام شیعه در مساجد و مدارس برعهده صدر بود این منصب به منظور برقراری وحدت و انسجام مذهبی و فکری در میان مردم به عنوان محور وحدت سیاسی و تحکیم و انسجام حکومت در شرایط کمبود و فقدان کتب و عالمان شیعی نقش مهمی ایفا می کرد. او مأمور ارشاد و تبلیغ مذهب و برقراری همگونی فکری در جامعه بود یکی از پایگاههایی که این هدف را برای صدر برآورده می کرد مسجد بود که در همه شهرها تعداد زیادی از آن وجود داشت. صدر با تعیین پیش نماز واعظ و خطیب برای مساجد و فعال کردن این مساجد در امر آموزش و نشر معارف شیعی با بهره گیری از توان علمی عالمان، شیعی در فرآیند تغییر مذهبی جامعه از تسنن به تشیع نقش مؤثری ایفا کرد.

به لحاظ اهمیت مسجد در امر ترویج مذهب بر پادشاه گسترش و رونق مساجد و معابد و مواضع دعا را لازم دانسته و شاه را متعهد کرده که به صدور و اهالی شرع که با مساجد ارتباط دارند تأکید کند که مساجد را پررونق دارند. او وظیفه صدور، محتسبان و اهالی شرع دانسته که در اوقات دعا مردم را بر اجتماع در مساجد و مواضع دعا و اشتغال به دعا جهت پادشاه و حامی ملک و ملت تحریض کنند و در ساعتی که در روز جمعه کسب و کار ممنوع است، امر به تعطیلی بازارها و اجتماع در مساجد و حضور در نماز جمعه بنمایند؛ تا شعار دین و مراسم شرع از رونق و تازگی برخوردار شده و به تدریج مراسم و لوازم شرع و مذهب فراموش نشود.

^۱. (سبزواری، محمدباقر، اخلاق و شیوه کشورداری در عصر صفویه، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۸۳).

شود. فراوانی این نقوش نشان از هدف هنرمند در تبلور عالمی مثالین دارد که در اعتقاد شیعی در کتاب مقدس قرآن تصویر شده است.

اعداد و رنگهای به کار رفته نیز در آیات و روایات منسوب به بهشت میباشد که هنرمند واسط دریافت و تجسد آن پس از نزول از عالم ملکوت در عالم بزخ است.

ساخت بهشت زمینی حکمت جمعی نظری حاکم بر عصر بوده است چرا که حکمت و فلسفه و طریقت و شریعت در این دوره به اتحاد رسیده است.

از آن جایی که عالم برزخ شیعی تجسم اعمال خود اوست که این امر به بیان فلسفی در نظرات ملاصدرا نیز بیان میشود که این عالم در مراتب وجود هم در قوس صعود و هم در قوس نزول وجود دارد؛ لذا با استفاده از آیه پردازی با رجوع به منابع حقیقت که آیات و روایات است به ساخت بهشت زمینی میپردازد تا عالم مثال واسطی بین عالم صغیر و بهشت عالم کبیر باشد واقعیت عمل او در عالم لاهوت بهشتی زیباتر از چیزی باشد که او در این دنیا ساخته است.

سردر اصلی مسجد با کتیبه مقرنس کاری و کاشی کاری تزیین شده است این مسجد دارای دو مناره با ۴۸ متر ارتفاع است که با خطوط مارپیچ آیه هایی از قرآن و عبارات لا اله الا الله محمد رسول الله و الله اکبر مسجد تزیین شده اند مستطیل شکل و چهار ایوانی ساخته شده و در وسط هر یک از اضلاع، صحن ایوان و در اطراف ایوانها غرفه های دو اشکوبه بنا شده است.^۱

^۱ . آقاجری، هاشم، مقدمه ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی، تهران، انتشارات طرح، ۱۳۸۹.

نتیجه گیری

نتایج پژوهش از آنچه در این مقاله مطرح شد میتوان نتیجه گرفت که صفویان با رسمی کردن مذهب تشیع در جامعه نیاز داشتند که این اندیشه را در جامعه گسترش داده و نهادینه سازند. از جمله تأسیساتی که آنها را در این امر کمک میکرد مسجد و مدرسه بود که صفویان اهتمام زیادی به اصلاح و احیاء تأسیسات پیشین و نیز ساخت بناهای جدید به کار بستند. در نتیجه این اهتمام مساجد بسیاری از همان سده دهم هجری ایام (شاهان نخست) صفویه در سراسر کشور ساخته شد و در دوره های بعدی نیز این سنت مسجدسازی توسعه پیدا کرد و مساجد معروفی به ویژه در اصفهان پایتخت صفویه بنا نهاده شد. این مساجد از سوی علما و مناصبی که در آنها قرار داده شد، اداره میشدند و در آنها مراسم مذهبی نمازهای روزانه نماز جمعه در مساجد جامع برگزاری کلاس درس و بحث مسائل دینی وعظ و اندرز مردم و سایر امور فرهنگی و اجتماعی صورت می گرفت. مسجد با معماری ویژه خود و کتیبه ها و تزئینات وابسته به آن در بازتاب اندیشه و مفاهیم شیعه و ترویج نام و فضایل امامان شیعه در جامعه نقش مهمی داشت و کارکردی همانند یک رسانه تبلیغی داشت. و همچنین مسجد از پایگاههای اصلی حضور عالمان شیعی برای تبیین معارف شیعه در میان مردم و نشر و گسترش این مذهب در پیکره جامعه بوده است بسیاری از مساجد عصر صفویه در گستره تمدنی اسلام و ایران از اهمیت برخوردارند و بخشی از میراث فرهنگی و تمدنی ایران اسلامی را تشکیل میدهند.

۱. ثواقب، جهانبخش، نقش مسجد در معارف شیعه در جامعه عصر صفوی، پژوهش های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۷، شماره ۳۳ پاییز و زمستان ۱۴۰۲.
۲. جعفریان، رسول، صفویه در عرصه دین، فرهنگ و سیاست، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه ۱۳۷۹.
۳. واله اصفهانی، محمدیوسف، ایران در زمان شاه صفی و شاه عباس، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۸۰.
۴. سبزواری، محمدباقر، اخلاق و شیوه کشورداری در عصر صفویه، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۸۳.
۵. اسماعیلی، محبوبه، بررسی کارکردهای مختلف مساجد در عصر صفویه، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، ۱۳۹۲.
۶. شایسته فر، میلاد، مضامین شیعی در کتیبه های معماری اصفهان عصر صفوی، نشر فرهنگستان هنر، تهران. ۱۳۸۸.
۷. دباغ، امیرمسعود، و رهبر، شادی. (۱۳۹۴). تبلور مفاهیم شیعی در شکل گیری مساجد دوران صفویه و قاجاریه، بررسی تطبیقی: مسجد شهید مطهری تهران و مسجد امام خمینی اصفهان. شیعه شناسی، ۱۳(۴ (پیاپی ۵۲))، ۱۶۷-۱۹۰
/fa519306. SID. <https://sid.ir/paper/190>
۸. اسماعیلی، محبوبه، احمدی، نزهت، بررسی کارکردهای مختلف مساجد در عصر صفویه، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال ۴۶، شماره دوم، پاییز و زمستان، ۱۳۹۲.
۹. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، ترجمه شیخ عباس قمی، تهران، انتشارات اسلامی. ۱۳۷۶.
۱۰. شهبازی شیران، حبیب، مستعلی زاده، مریم، پروین، صمد، بررسی جامع عصر صفوی، کنگره بین المللی معماری و شهرسازی معاصر جهان، ۱۳۸۰.

۱۱. آقاجری، هاشم، مقدمه ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی، تهران، انتشارات طرح، ۱۳۸۹.

Subject:

Subject:

The Role of the Mosque in the Subjectivity of Islam

Authors: elmera hosenzadh

Abstract

It played a major role in the formalization of Shiism in Iran and the establishment of a link between religion and politics in the Safavid government, in creating political unity and the formation of national and territorial identity. After forming the government, the Safavids realized that they needed extensive cultural and civilizational measures to consolidate this religion in the fabric of society and institutionalize it. They made these measures possible by utilizing the capacity of religious establishments and institutions and Shiite scholars, and they used a wide range of cultural and development measures to promote the policy of Shiiteization of society and stabilize the position of this religion. By building mosques as a religious base that is responsible for promoting the fundamentals of Shiite belief and jurisprudence in society and reconstructing Shiite shrines and imamzades, the Safavids were able to both institutionalize and expand Shiism in Iranian society and strive to expand mosques and religious buildings. The aim of this article is to examine the role of the mosque in spreading Shiite teachings in Iranian society during the Safavid era, in a descriptive-analytical manner.

Keywords: Mosques, Safavid era, Islam, Imam MosqueKeywords